

ustanoviti (str. 128), da nekropola Bijelo Brdo-bajer nije povezana s odavna poznatom nekropolom Bijelo Brdo — ul. Venecija. Apstrahiramo li od tamošnjih brončano-dobnih i halštatskih ranijih nalaza te ostataka latenske keramike, ustanovljene 1948. u Bijelom Brdu, mogla bi se sa stanovišta ranosrednjovjekovne arheologije nekropola uz dravski bajer nazvati »Bijelo Brdo I«, a nekropola iz ulice Venecija »Bijelo Brdo II«. Nekropolu s dravskog bajera valja dakle još arheološki ispitati, jer, premda će teško biti moguće odrediti definitivno njezinu donju i gornju vremensku među, ipak iskopani kulturni materijal zaslužuje takvu arheološku obradu, na osnovi koje bi se ona mogla staviti u okvir ostalih nalazišta keszfhelyske kulture u našim krajevima. — Pripominjem, da naučna dokumentacija za svu ovdje doneseno konstatacije i opaske nije namjerno citirana, i to iz istih razloga,* zbog kojih nije citirana ni u mojem navedenom prethodnom izvještaju u Ljetopisu, t. j. dok čitavu istraženu nekropolu ne obradi arheolog.

Zdenko Vinski

GODIŠNJAK

ISTORISKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE I.

SARAJEVO 1949. i II. 1950.

Rad na izučavanju bosanske historije je, »nemajući svog posebnog naučnog organa, ostao neorganizovan, nepovezan, rastrgan i fragmentaran, a članci i rasprave rastureni po raznim časopisima, periodičnim zbornicima i ostaloj štampi što je znatno otežavalo izučavanje naše prošlosti« (iz predgovora redakcije). Pokretanje ovog novog historijskog časopisa ima za cilj da ukloni nedostatke, koji su smetali sistematsko izučavanje historije naroda Bosne i Hercegovine. On zauzima posebno mjesto među ostalim historijskim časopisima u Bosni i Hercegovini. Još 1889. počeo je u Sarajevu izlaziti *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* kao muzejski organ, »u kojem će se z nauččki proučavati i opisivati svaka struka, koja je zastupljena u muzeju, zarad svestranog upoznavanja zemlje i naroda«. Glasnik ima nesumnjivih zasluga za razvoj naše historijske nauke, ali kao muzejski organ postaje danas preuzak za širi naučni zahvat u cjelokupnu našu prošlost. Pored njega počeo je 1949. izlaziti *Istorisko-pravni zbornik* kao organ *Opšteg seminara za istoriju države i prava* na Pravnom fakultetu u Sarajevu. Časopis objavljuje rezultate istraživanja »iz oblasti istorije države i prava«, kao i historijskih zbivanja, koji su u neposrednoj vezi s tom historijom.

* Na taj oprez ponukao me je članak stud. med. B. Briškog, laboranta Antropološkog zavoda, objavljen, prije Ljetopisa 55, u časopisu »Medicinar« IV, 2—3, 1949/1950. gdje se na str. 33 opet navode oni isti podaci o datiranju u IX. st. i o atribuciji keszfhelyskoj kulturi, pa je moguće, da su oba Markovića crpli te podatke i iz tog članka. Antropološki zavod, raspoložo, dakle, ad libitum u javnosti s rezultatima mojeg nigdje necitiranog arheološkog izvještaja, ne vodeći računa o autorskom pravu arheologa na njegov rukopis, koji nije bio naslovljen Antropološkom zavodu već Jugoslavenskoj akademiji.

Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine postavio je sebi zadaću da obrađuje »sva pitanja istorije Bosne i Hercegovine i ostalih jugoslavenskih zemalja ukoliko ona imaju značenje u istoriskom razvitku naših naroda«. On će, radi toga, moći bolje i svestranije organizirati naučni rad na našoj prošlosti, nego spomenuti časopisi, koji imaju izvjesnih sadržajnih ograničenja. On je već s ove dvije knjige duboko zalivatio u historiju naroda Bosne i Hercegovine, pa ga treba posmatrati kao rezultat već rutinisanog rada na historijskoj nauci. Međutim, Godišnjak nema još potpunu fizionomiju časopisa: nedostaju mu praćenje i ocjenjivanje rada na nauci van okvira ovog časopisa. Time bi, kao organ Istoriskog društva, bolje odigrao ulogu koja mu je namijenjena.

U vrlo preglednom i više informativnom članku: »Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka«, koji se u 1. knj. objavljuje kao posmrtna i jedva očuvana ostavština Vl. Skarića (članak je najprije nosio naslov: *Kulturne i društvene prilike bosansko-hercegovačkih hrišćana, osobito pravoslavnih Srba u XIX vijeku*, i bio vjerovatno namijenjen ediciji *Srpski narod u XIX veku*. Nađen je pod ruševinama Beograda, predan Državnom muzeju u Sarajevu, zatim ustupljen Istoriskom društvu, koje ga s nekim skraćivanjima, objavljuje), prikazuju se u jednovjekovnom rasponu društvene prilike u Bosni i Hercegovini. Više je to narativni prikaz bosanske privrede (uz ostalo), koji u mnogim pitanjima obiluje novim podacima.

Pisac, prije svega, objašnjava početke procesa čitlučenja u Bosni. On ga ne uzima u širokom planu, nego ga dosljedno informativnim putem (idealizirajući raniji odnos spahije i kmeta, kao da bi spahija bio samo carski službenik, koji prikuplja porez od kmetova) prikazuje tek kao jednu formu agrarnih odnosa. Prvi poznati začetak čifluka u Bosni datira iz prve polovice XVI. stoljeća. U to vrijeme, kada taj postupak znači izvjesni (iako nekažnjivi), protuzakoniti postupak, zemlja je — kaže Skarić — bila careva. »Država... nije nikomu ustupala zemlju, nego samo pravo, da mjesto nje uzima danke, kojima je zemlja bila opterećena«. »Za sve to vrijeme nema uglavnom niko prava na zemlji osim težaka i države, odnosno spahije, težak na zemlju, a spahija na danke od nje«. Radi ove neposredne koristi, koju seljak obradom zemlje pridonosi državi, on je stekao izvjesnu stalnost na njoj (hakkı karar). Međutim, od prve polovine XVI. st. počinje se to seljakovo pravo kupovati; tako postaje čifluk. Novi gospodar uzima ne samo spahijski dio nego i dio za sebe (koji je s početka mogao biti manji ili veći prema individualnim planovima amortiziranja troškova za kupovinu čifluka).

Proces čitlučenja rastao je i ubrzavao se u srazmjeru s opadanjem turske ofanzivne snage. Sve veći broj muslimana, koji su izgubili zemlju u perifernim dijelovima turskog carstva, naseljavao se u Bosni i tu kupovao čifluke. Već 1841. nestalo je napoljetku spahija. Kmetstva podavanja »bila su teška sama po sebi, ali su postala još teža po načinu, kako su čifluk-sahibije vršile svoja prava«. Tako postupeno sazrijevali i pripremaju se pokreti za rješenje agrarnog pitanja. Oni su osobito žestoki 40-tih godina, kad se jednom reformom pokušalo izjednačiti kmetstva podavanja u Bosni, svodeći ih od devetine na trećinu, uz izvjesnu odštetu kmetu, kojega se položaj time pogoršao.

Otada se redaju mnoge seljačke bune, kojih je rezultat bila »Saferska naredba« iz 1859. »Saferska naredba je ozakonila zatečene kmetске odnose u Bosni i Hercegovini. Ustvari, ona nije riješila agrarno pitanje, te su, uz druge uzroke, i agrarni odnosi izazvali ustanke sedamdesetih godina.

S dobrim poznavanjem pisac govori o bosansko hercegovačkoj trgovini i zanatima. Zanati su bili organizovani u esnafa. Odnos države i esnafa obavljao se preko uprave esnafa. Razvoj trgovačkog poslovanja može se podijeliti u dva dijela: prvi do 1804. i drugi od te godine, kada glavni trgovački putovi vode kroz Bosnu za Trst, Beč i t. d. U vezi je s time jačanje i poduzetnog trgovačkog elementa, koji se dobro snalazi na toj razmeci. Naročito je bila živa trgovina pamukom. »Pamučne godine« (o. 1812.) izazvale su, radi porasta cijena pamuku u Carigradu i pada cijena u Trstu, propadanje velikih trgovačkih kuća.

Bosna izvozi svoje domaće produkte, većinom agrarne, a uvozi manufakturne proizvode stranih zemalja. Trgovinu ometaju u mnogome slabe prometne veze (karavane) kao i neuredne saobraćajne i poštanske linije.

Seljaci plaća državi desetinu. Postepeno se uvodi običaj da se desetina daje u zakup. »U svim svojim tužbama narod se žalio protiv sistema zakupa kao jednog od zala, koji ga je doveo na prosjački štap«. Osim desetine plaćale su se mnoge carine, danak za održavanje turske administracije i vojničkog transporta, i mnogi drugi.

Dobrim poznavanjem obrađene materije ističe se prikaz »društvenog života u selu i varošic«. To je više etnografski opis načina života, ponašanja i običaja naših ljudi. Zemljoradnja je organizovana u esnafe svoje vrste. Esnafski karakter zemljoradnje izvodi pisac iz činjenice da su seljaci priznavali svog »esnafskog« starješinu-težakbašu; on je odlučivao o početku oranja, a i sam bi posebnim ceremonijalom zaorao prvu brazdu. Uz to su seljaci — kao i esnafi — u crkvi imali svoju esnafsku zastavu i slali joj, kao i esnaf, o blagdanima svijetle.

Svoj prilog *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne* A. Solovjev počinje pregledom literature o tom predmetu. Nastojeći da dokaže, da su baš bosanski bogomili masovno prilazili islamu, pisac prikazuje njihov položaj u vrijeme prodiranja Turaka u Bosnu. Još sredinom XV. st. »bosanska crkva«, otuđena od seljaštva i pomagana darovima feudalaca, našla se u teškom položaju. Kralj Stjepan Tomaš sve se više orijentira na papu. Bosanski patareni djelomično bježe u Hum, a djelomično se priključuju Turcima. U Humu se bosanska crkva nalazi u rasulu. »Mnoge njezine pristalice izgubile su veru u njezin smisao i, našavši se u Humu gde je postojala pravoslavna crkvena organizacija, počeli su da prelaze u pravoslavlje s kojih ih je vezivao zajednički slavenski jezik u crkvi«. Samo se još vlastela uporno držala bogomilstva, koje je odgovaralo njihovim feudalnim interesima.

Preostali bogomili u Bosni većinom prelaze na katoličku vjeru. Seljaci su »prividno primili rimsku veru, ali su u duši još ostali pri staroj veri i često simpatizali Turcima«. »Ti nasilno pokatoličeni bogomili, lišeni svojih propovednika, počeli su lako da prelaze na islam« još prije pada Bosne. Broj onih, koji prelaze na »vjeru osvajača«, penje se na tri četvrtine svih bogomila. Međutim, oni su i u novoj vjeri nestalni pa se često vraćaju katolicizmu.

Pisac tvrdi da baš bosanski seljaci prelaze na islam; on dokazuje, da redovno očevi ostaju hrišćani, a sinovi prelaze na novu vjeru. U XVI. st. je uglavnom izvršen veliki proces islamizacije seljaka, koji radi toga dobivaju ironični naziv — Poturi. Poturi nisu smatrani za prave muslimane; »verovatno, još su sačuvali mnogo starih kršćanskih' verovanja. stoga nisu smatrani ni za muslimane (Turke) niti za hrišćane«.

Motiv masovne islamizacije su ekonomske povlastice, koje muslimani uživaju u osvojenoj Bosni, ali je ogromnu ulogu u tomu odigralo »dogmatsko zbližavanje« bosanske crkve i islama. Bogomili »su masovno prešli na Islam pravdajući se tim što je prorok Muhamed — onaj očekivani prorok, duh poslan od Boga, obećan od Hrista. Tu je ideološko opravdanje islamizacije Bosne.«

Ostaci bogomilstva sačuvali su se kod vojnika na granicama Ugarske i Moravske; oni ispovjedaju mješavinu islama i hrišćanstva. Čitaju »Novi Zavjet na slavenskom jeziku, koji dobijaju iz Dubrovnika (i Moravske)«. (U izvoru, koji S. navodi, kaže se: »koji im se donosi iz Moravske i Dubrovnika.«) Jasno je — zaključuje pisac — da su to poturčeni Bošnjaci, jer su svi bosanski Poturi pripadali toj sekti. Baš su bogomili rado čitali Novi zavjet na slavenskom jeziku. Oni nastoje da ga pomire s kuranom, vjerujući da je Muhamed onaj sveti duh, koga je Hristos obećao svojim učenicima. Turci se ne miješaju u ispovjedanje Potura, jer su oni bili hrabri vojnici i »seljaci koji verno služe«. Ali pravi Turci — Osmanlije mrzili su te prostake »balije«.

Zbog ratova, kuge i gladi broj se muslimana, »balija«, bivših bogomila stalno smanjuje, dok se broj pravoslavnog stanovništva po selima doseljavanjem povećava.

Tako su bogomili prelaskom na Islam ipak sačuvali svoje vjersko obilježje, koje ih bitno razlikuje od pravih muslimana. U mostarskom kadiluku ima muslimana, koji »ne klanjaju i ne krste se i raduju se Božiću«.

Pisac navodi mišljenja, prema kojima je još u XIX. st. oko Gornje i Srednje Neretve bilo ostataka tih muslimana — bogomila, pa misli da bi i danas jedno pažljivo istraživanje imalo rezultata.

U opsežnom radu: »Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma — timarsko-spahijskog uređenja« Branislav Đurđev pokazuje, da je timarsko-spahijski sistem feudalizam i da ima sve njegove bitne karakteristike. On se vrlo uspješno razračunava s teorijama o potpunom državnom vlasništvu na zemlju, kao i seljakovu vlasništvu na zemlju. »Turski feudalizam ima specifične karakteristike i specifični razvitak, u kome se ipak ogleda zakonitost razvitka feudalizma.« Od vojničkog nasljednog lena, koje se razvilo već kod Seldžuka u Maloj Aziji, naročito u bejluku Osmanovića, taj se »anadolski feudalizam« dalje razvija na Balkanu poslije invazije Turaka. Ovaj historijski momenat osvajanja Balkana Đurđev posmatra u svijetlu procesa evoluiranja toga nasljednog vojničkog lena (s jakim i relativno samostalnim feudalcima) u timarsko-spahijski sistem. Taj proces počinje u Anadoliji. »Usled potrebe za održavanjem osvojenog područja« pojedini komandanti, »krupni feudanci«, daju osvojene zemlje kao timare spahijama. Zbog izvjesne protivrječnosti između centralne državne vlasti i velikih feudalaca država sve više tolerira taj sistem, koji »je dobio nov smisao i postepeno se razvio na tlu Balkana, u borbi i pod uticajem feudalizma na Balkanu. Razvitak osmanskog timarsko-spahijskog lenskog sistema je vezan sa razvitkom države i centralne vlasti, a ona ga je izgradila u borbi protiv krupnih feudalaca i ograničavajući spahije«.

Turski spahijski sistem razlikuje se od evropskog feudalizma po »svom obliku — timaru.« Taj je bio najpogodniji način za održavanje discipline i vojne moći ofanzivne imperije, a feudalac na njemu bio je ovisniji o centralnoj vlasti nego je to bio slučaj, u to isto vrijeme, na zapadu. »Stoga je timarski sistem jedno od uporišta čvrste osmanske imperije, a njegovo raspadanje je jedan od uzroka opadanja vojne moći osmanske imperije.«

Utvrđujući misao, da je timarsko uređenje feudalizam, pisac donosi osnovne karakteristike feudalizma prema Lenjinu, pa ih pojedinačno primjenjuje na svoj materijal. To su: prirodna privreda, privezanost seljaka za zemlju, vlast spahije nad osobom kmeta, krajnje nizak nivo tehnike. Prvi i posljednji uslov je neosporan, za drugi i treći Đurđev smatra na osnovi izvora jasnim, »da je raja sa svojim potomcima i sa zemljom, koju je držala na spahijskom timaru, bila lično vezana za spahiju koji drži timar.«

Pored ove osnovne problematike, koju sa sigurnošću savlađuje, pisac dokazuje, da se turski feudalizam odlikuje krajnjim primitivizmom. Taj se primitivizam očituje u potpunoj izolovanosti sela, koje je isključeno od utjecaja robno-novčane privrede. Prirodna se renta dugo održava. S tim je u vezi razvoj centralne vlasti, kojoj pogoduje cjelovitost timara.

Ove tendencije razvoja turskog feudalizma potpuno su bile oprečne onom feudalizmu prije Turaka, koji se u našim zemljama, pod sve većim utjecajem robno-novčane privrede, razvijao prema »višem stupnju feudalizma« svom postepenom raspadanju. Uvođenjem svoga feudalnog sistema Turci vraćaju naš razvoj unazad.

Piščeva rasprava u drugoj knjizi Godišnjaka: »O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda« ima pretežno karakter razvijanja ove posljednje misli. »Mislim — kaže Đurđev — da je razvitak feudalizma u našim srednjovjekovnim državama bio deo evropskog razvitka. Turska okupacija je prekinula taj razvitak i uključila je naše zemlje u zakonitost razvitka svoga feudalizma, za koji niko neće reći da je dalje otišao u svom razvitku nego evropski feudalizam.«

Na izvjesna mišljenja (S. Dimitrijević u »Crvenoj zastavi«, broj 2, april 1949), da je turski feudalizam bio progresivniji od našega, jer ne poznaje kuluk, odmah uvodi »proporcionalnu prirodnu rentu« i skraćuje domen spahije, pisac odgovara, da dolaskom Turaka u naše krajeve postoji kuluk kao renta, koju uzima feudalac, i da se tek kasnije, jačanjem centralne vlasti, smanjuje domen spahije, snižava kuluk i uvodi proporcionalna prirodna renta, kao jedinstvena forma kmetovskog podavanja. (Up. također Istoriski glasnik, 1—2, 1950, diskusija o referatu Đurđeva: »O osnovnim problemima srpske istorije u periodu turske vlasti nad našim narodima«, koja se djelomično može uzeti i kao odgovor na ovu raspravu).

Ovim mišljenjima Đurđev suprostavlja činjenicu, da »odmah posle bitke na Marici imamo prve vesti o prijemu u turski vojnički sistem balkanskih vlaha-vojnika kao pomoćne vojske. Nomadski stočari, koji su prije Turaka bili potisnuti u planine i predstojalo im definitivno izumiranje, pomažu sada turska prodiranja. Turska osvajanja razbijaju razvoj proizvodnih snaga na Balkanu i poljoprivredni karakter naše ekonomike pretvaraju u stočarski. Obnovljena stočarska privreda vraća patrijarhalni oblik života u naše zemlje, koji je već izumirao. Turski poreski sistem pogoduje razvoju i očuvanju zadruga. U naše nizinske krajeve naseljavaju se vlasi stočari. Prestaje prvobitni značaj gradova. »Preovlađivanje patrijarhalnog oblika života ni u kom slučaju ne može značiti napredak u razvitku naših naroda«. Đurđev razbija mišljenje, da je u turskoj imperiji vladao uvijek »carski mir« i apsolutna disciplina; to se može odnositi samo na razdoblje od polovine XV. do polovine XVI. stoljeća. Ostala vremena ispunjena su nemirima, seljačkim ratovima i sukobima. Od XVI. st. dalje sve se više razvija zakonska privezanost seljaka za zemlju, a kuluk se ponovo uvodi sa čifčijskim odnosima.

Dr. Jovan Vuković u članku: »*Novo čitanje i tumačenje nekih starih bosanskih nadgrobnih natpisa*« reproducira »tekst poznatog natpisa na nadgrobnom kamenu vojvode Miotoša u Vladevini.« Njemu izgleda nerazumljiva posljednja rečenica, pa umjesto: »ot (me) ne nikor' ne bi mr't'v' ne (da) h ga ubit« (kako je pročitao Truhelka) i »ni(h)tenije(m) niko ni bi mrtav — nekriv ubit« (Mazalić) čita: »a in od mene niko ne bi mrtav — ne htel ga ubiti.« Zatim daje »tekst jednog impozantnog, lepo izrađenog spomenika« koji se nalazi na Borču, blizu staroga grada vlastele Pavlovića, i tekst natpisa, koji pripada Ožvisalu Kopljeviću u Lipiku.

Hamdija Kreševljaković prikazuje »*Gradsku prioredu i esnafe u Bosni i Hercegovini (od 1465 do 1851)*«. »Većina bosanskih gradova razvila se uz turske vojne posade. Iz vojničkih potreba nastali su mnogi zanati kojih ranije u Bosni nije bilo.

U prvom dijelu pisac razmatra »sirovine iz ratarstva i obrte koji su ih prerađivali.« To su u prvom redu žitarice i mlinovi, koji su bili vlasništvo malih feudalaca; zatim povrće što dolazi na sarajevski pazar i voće, naročito šljive. Godine 1668 imamo prvu poznatu vijest o prodaji suhih šljiva. Vino se prodaje u mehanama. Industrijske biljke prerađuje kućni obrt. Eksploatacija drveta dobiva maha od 1739. Kad se u Bosni osniva prva pilana Drvo se iskorištava i za pravljenje čunura. Razvoj gradske privrede ometali su česti požari; tako je Sarajevo između 1480 i 1851 stradalo dvadeset puta od požara.

U drugome dijelu pisac prikazuje »sirovine iz stočarstva i obrte koji su ih prerađivali.« To je u prvom redu priprema suhoga mesa, čime su se zanimali kasapi, zatim izrada svijeća (od loja i šapuna). Izradbom koža, koje su bile važan trgovački artikl u Bosni, bavili su se tabaci. Zatim navodi čitav niz esnafa, koji se bave preradom vune i kostrijeti. Izrada čilima i sukna bila je ograničena na kućni obrt. Opremom konja zanimalo se sedam esnafa. Za vrijeme Turaka u Bosni se kopalo: zlato, srebro, olovo, bakar, arsen, živa i željezo. Srebro se obrađivalo i kod nas, dok se olovo izvozilo u Dubrovnik i Italiju. Od 1490. Turci eksploatišu rudnik željeza u Varešu. Od željeza se izrađuje kućna i vojnička oprema, a jedan se dio izvozi. Tehnika je topljenja željeza bila vrlo primitivna, a njegov način kopanja tegoban; radi toga su rudari u turskoj imperiji bili slobodni.

Dobar dio zanatlija pretvara se u trgovce.

U Bosnu se uvozilo 100 raznih artikala s istoka. Pisac naročito ističe: pamuk, duhan, kavu, rižu, šećer, biber, šafran, svilu, gajtan, bakar, kalaj, sumpor, salitru, staklo, knjige, pisaći pribor. Dok su se »sve domaće sirovine u zemlji prerađivale, a njihovi viškovi izvozili. Osim toga su se prerađivale i neke uvezene sirovine i polufabrikati.« Svaki zanatlija u gradu mogao je biti član esnafa. Od druge polovine XVIII. st. esnafi igraju značajniju ulogu, pa Sarajevo postaje »neka vrsta esnafske republike«. Ali, baš od toga vremena u esnafu polagano nestaje starog reda i običaja. »... S dana na dan pojavljuju se u esnafu novotarije. Od ukinuća jeničara 1826 godine, pa do polovine prošloga stoljeća nastaje anarhija, sve se u esnafu više javljaju klice kapitalizma.« »Nastaje lagano stvarno rasipanje esnafa, a g. 1851 nestaje ga i pravno.«

Hamdija Kreševljaković objavljuje u drugoj knjizi Godišnjaka prilog: »*Kapetanija i kapetani u Bosni i Hercegovini*«. On kaže, da su »kapetanija jedna feudalna institucija, a njihovi zapovjednici, kapetani, jedna vrsta feudalne gospode

tarskoga doba. Ta je institucija nešto čisto bosansko, jer je nije bilo ni u jednoj drugoj provinciji nekadašnje osmanske carevine.« Povijest bosanskih kapetanija nije bila ranije obrađivana, stoga je značaj ovoga priloga osobit.

Teritorij kapetanije bio je strogo ograničen — u starije doba samo uz hrvatsku granicu, kasnije uz glavne drumove u zemlji. One su bile na vojničku organizovane, a raspolagale su utvrđenim gradovima i kulama. Najstarija kapetanija osnovana je u Krupi 1565, a posljednja u Hutovu 1802. Svega je u Bosni i Hercegovini bilo 79 kapetanija. U gradovima i kulama kapetanije bila je smještena vojnička posada, koja se sastojala od osam raznih rodova vojske; glavni je bio rod farisa ili kornjanika.

Postanak kapetanija veže pisac za Vojnu Krajinu u Hrvatskoj, »kad je ova bila u začetku«. Razlika je u tomu, što kapetanije nisu bile povezane na jedinstvenom teritoriju i nisu imale zajedničkog zapovjednika.

Za upoznavanje ekonomskih odnosa od značaja je manji prilog V. Bogićevića: »*Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875*«, u kome se na osnovu izvještaja austro-ugarskog generalnog konzula u Sarajevu daju detaljni podatci o pojedinim granama proizvodnje: zemljoradnje i stočarstva, zanatstva i industrije. Govori se o broju stanovništva po okruzima, o trgovini, komunikacijama i porezima. Značajno mjesto zauzima podatak o izvozu i uvozu Bosne i Hercegovine. U svom »*Prilogu istoriji hercegovačkog ustanka iz 1862 godine*«. H. Kapidžić donosi i djelomično komentira pismo austrijskog konzula Martirta Luki Vukaloviću.

Potpukovnik Abdulah Sarajlić i major Dragutin Strunjač opisuju u drugoj knjizi Godišnjaka »*Prve dane ustanka u Drvaru i okolini*«. 27. jula 1941 planuo je u okolini Drvara ustanak. On je bio dugo pripreman od strane KP; još 23. juna formiran je prvi gerilski odred, svuda se prikuplja oružje i ratni materijal. Štab gerilskog odreda za Grahovo i okolinu izdaje 27. jula naredbu o izvođenju napada na Drvar. Neprijateljski garnizon u gradu brzo je savladan. Poslije tog napada ustanak se širi u Bosanskoj Krajini. Na slobodnoj teritoriji formira se narodna vlast. Po selima se ukida vlast knezova. Gerilski odredi znatno rastu, ali su ovi odredi bili među sobom nepovezani, njihov rad često nije imao potrebnog jedinstva, njihovo djelovanje i akcije često su zavisile od raspoloženja pojedinaca, komandira odreda.« U takvim prilikama lako je bilo, da »izvesni velikosrpski elementi uz pomoć petokolona iz Dalmacije« počnu agitirati protiv borbe sa talijanskim jedinicama, kao i po nekini pitanjima izgradnje narodne vlasti. S tim je u vezi i osnivanje sudova po bataljonima.

Neprijatelj koncentrira svoje snage i brojačno nadmoćan prodire na slobodnu teritoriju. Ne mogavši izdržati frontalnu borbu, nastaje masovno odstupanje i demoralizacija. Članak je većim dijelom pisan tako, da nije moguće navedene činjenice kontrolirati na izvorima.

Članak V. Bogićevića: »*Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875—1878 godine*« (Povodom 75-godišnjice ustanka u Hercegovini i Bosanskoj Krajini 1875—1878), počinje s prikazom procesa čitlučenja u Bosni, seljačkim pokretima i pokušajima regulisanja odnosa između čifčije, koji je pritisnut teškim nametima, i čitluk sahibije, koji svoj dio utjeruje često preko obaveze. Od svih reformama najznačajnije je ukidanje beglučenja 1848 i Saferska naredba 1859, koja reguliše čifčijske odnose. Ali sve te reforme nisu mogle srediti anarhične prilike u zemlji.

One samo pooštavaju neprijateljske odnose raje i gospodara, proširuju jaz između muslimanske feudalne gospode i centralne vlasti. Radi buna spahija, koje su »dobile karakter borbe za administrativnu nezavisnost od Porte«, ona »pored svih nastojanja nije mogla da sprovede odredbe objavljenih reformama.«

Pisac dokazuje, da su u ustancima kmetova učestvovali i kmetovi muslimani. Njih su sa kmetovima ostalih konfesija »klasni interesi često puta združivali u zajedničkoj borbi protiv ugnjetača«. Kao terete »ekonomskog karaktera, koji su doveli do ustanka 1875 g.« pisac navodi: nasilno čitlučenje, desetinu, zakup desetine. Da bi redovno došle do desetine, turske vlasti su se služile mučenjem: dimljenjem, batinanjem, polijevanjem vodom. Dalje se kao ekonomski teret navodi trećina i njen zakup, vojnica (koju plaćaju muškarci nemuslimani, jer ne služe vojsku), beglučenje i protjerivanje kmeta sa čifluka. »Porta je ... poduzimala mjere da se spriječe nasilja nad rajom, ali sve te mjere bile su više namijenjene inostranoj javnosti, nego što su u praksi sprovedene.« Ekonomski tereti pokrenuli su seljaka na ustanak, ali, isprepleteni interesi stranih država oko Bosne i Hercegovine uslovili su da on »jedan jaram zamijeni drugim«.

U istoj knjizi V. Bogićević donosi članak: »Seljački pokret u Bosanskoj Krajini i Posavini 1910 godine (naert)«. Uzroci ovog ustanka leže u agrarnoj politici austrijskih vlasti, koje nisu od okupacije ništa izmijenile u osnovama svojinskih odnosa. »Usljed naglog razvitka kapitalizma po okupaciji« spahija zahtijeva plaćanje u novcu. Među kmetovima nastaje pokret za oslobođenje od spahije i za osvojenje zemlje. Vlada je odlučila da se kmet otkupljuje dobrovoljnom pogodbom sa spahijom — fakultativno. Seljaci su naprotiv tražili obavezni (obligatni) otkup. Zbog toga je planuo ustanak. On ima neposredne veze s djelovanjem nekih poslanika Srba u Bosanskom saboru, a naročito s djelovanjem P. Kočića. »Pokret se elementarnom snagom prenosio iz sela u selo, iz sreza u srez, utišavao se i ponovo rasplamsavao i kao poplava nosio ustalasane i pobunjene seljačke mase«. Pokretu se priključuju i slobodni seljaci. Njihovo kretanje bilo je upravljeno prema rijeci Bosni i Drini, ali je austrijska vojska pokret ugušila.

Risto Besarević piše »O prvom periodu djelovanja Vase Pelagića u Bosni.« Taj period traje od 1860 do 1869. Po dolasku iz Srbije (1860) Pelagić postaje učitelj u Brčkom; to je početak njegova »javnog posla«. Godine 1865 odlazi na Moskovski univerzitet, gdje se upoznaje s »revolucionarnim idejama, koje su tada počele zahvatati cijelu rusku omladinu« (Černiševski). Povrativši se u Bosnu, on u Banjaluci osniva bogosloviju, kojoj postaje upravitelj i glavni nastavnik. Otvaranje bogoslovije bio je samo dio njegova opsežnog plana za podizanje narodnog školstva u Bosni. Turske vlasti sumnjaju da je bogoslovija samo formalni naziv za jednu političku školu. Pelagić stiže neprijatelje, ne samo među Turcima, nego i kod nekih pravoslavnih popova. Oni nastoje da na čelo bogoslovije stave jedno svešteno lice. Da bi to predusreo, Pelagić postaje arhimandrit. On uporno i sa žarom fanatika brani interese svoga naroda, unoseći u njega svijetlo prosvjebivanja.

Jedne noći, braneći svoje đake, koje je napala turska straža, jer su prolazili ulicom bez fenjera, Pelagić je zatvoren i odveden u Sarajevo. Njegovo hapšenje naišlo je na silni odjek u narodu. Sarajevskim sudijama Pelagić je vatreno uzviknuo: »Pravo, sloboda i dostojanstvo narodno ne dobija se ustupanjem, metanisanjem i molbama, nego borbom i radom«. Kažnjen je progonom u Malu Aziju.

Značajan je još manji članak H. Kapidžića: »Prilog istoriji hercegovačkog ustanka 1882 godine«. U članku se razmatra objavljivanje austrijskog vojničkog zakona u Bosni i Hercegovini. Njegovo protezanje na ove naše krajeve bio je neposredni povod za ustanak, koji je planuo u januaru u Nevesinju i Gacku. Protiv zakona se bune i muslimani, među kojima se širi pokret za iseljavanje u Tursku. Međutim, članak nema sadržajnog završetka.

U drugoj knjizi objavljeni su još članci: Đorđe Sp. Radnjičić, »Jedan srpski izvor Vasilija Nikoljskog iz Donje Rusije«; Hamdija Kapidžić, »Jedan dokument iz 1880« (Adresa »sinova Bosne i Hercegovine« engleskom premijeru Gladstone-u, koju pisac upoređuje s Pelagićevim »Javnim pismom...«, jer se te dvije prestavke, upućene istoj ličnosti, u pojedinim stavkama sadržajno podudaraju.) Rikard Kuzmić, »Jedna švedska knjiga o Bosanskoj krizi 1908—1909 godine« (Georg Wittrock-a, Österrike-Ungern i Bosniska krisen 1908—1909. Uppsala 1959, jedan od »posljednjih i... najdokumentovanijih« radova o aneksiji. Pisac se koristio izvorima za Njemačku, Austriju, Englesku, Rusiju, Srbiju i nekim monografijama. Knjiga ima 590 stranica, ali je i pored svoje iscrpnosti ostala diplomatsko historijsko djelo.); Nikola Stojanović, »Jedna francuska knjiga o bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—1876 godine« (Charles Yriarte, Bosnie et Herzegovine — souvenirs de voyage pendant l'insurrection. Paris 1876. Pisac je obilazio naše krajeve prije i za vrijeme ustanka, te ističe mnoge značajne pojedinosti sa putovanja, iz turske administracije i samog toka ustanka).

U prevedenom članku turskog historičara O. L. Barkana o »čifluk« razmatraju se ove vrste čifluka: *Rajinski čifluk*, koji obrađuju seljaci. Njegova veličina zavisila je od veličine seljačke obitelji, koja ga obrađuje, i od kvalitete tla. Od tih čifluka uzimana je najamnina na bazi »trajnog i nasljednog« ugovora. Ako bi seljak zapustio obrađivanje čifluka, gubio bi na nj pravo. *Hasa čifluk*, na spahijskim imanjima. Obraduje ga neposredno spahija. Postoje čak hasa vinogradi, bašče i mlinovi. Ako spahija nije mogao taj čifluk obrađivati u vlastitoj režiji, izdavao bi ga u najam. Prihod se uzima prema dogovoru s osobom, koja se obvezuje da obrađuje zemljište; većinom je to ortakdžiluk. Ipak spahija ovaj čifluk nije mogao za stalno prodati, jer je on bio »nadopuna« timaru. *Čiflući vezani za vojnu dužnost* pripadaju zemljoradnicima, koji su vezani za vojne dužnosti i u tu svrhu vojnički organizovani. *Veliki poljoprivredni: mulkowni i gazdinski čiflući* nastaju u XIX. st. kao rezultat slabljenja državne centralne vlasti i mogućnosti seljaka da i dalje održavaju svoje rajinske čifluke, pa se priključuju svojim »bogatijim susjedima«. Ali većina takvih čifluka nastaje kupnjom; »putem kupoprodaje su se stvarale mogućnosti za prikupljanje zemljišta i za raspolaganje s tim nagomilanim zemljištem kao s mulkown.« Ovakav čifluk sticao se špekulacijom pa i zloupotrebom »državnog autoriteta«, koji je pojedincima služio da, kao državni funkcioneri, lakše i jeftinije dođu do zemlje. Gospodar čifluka (čifluk-sahibija) organizuje na čifluku rad, on daje čiflijama zgrade, oruđa, pa čak i sjeme. Prihodi se dijele prema tome, šta je i koliko čifluk-sahibija uložio u rad; njegov dio kretao se od polovine do petine.

Prijevod Barkanova priloga predstavlja kod nas prvi pokušaj, da se upoznamo sa značajnijim radovima turskih historičara. U interesu je naše nauke, da to postane stalna praksa u uređivanju »Godišnjaka«.

Milorad Ekmečić

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K



GODINA IV

1951

BROJ 1-4

NAKLADA „ŠKOLSKA KNJIGA“ / ZAGREB

R E D A K C I O N I O D B O R

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIDAK

I Z D A J E
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
Z A G R E B